

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕНЬ СЕКТОРА ДОМОГОСПОДАРСТВ У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Резюме. Досліджено проблеми становлення сучасного уявлення про категорію «домогосподарство». Розкрито соціально-економічний зміст сектора домашніх господарств в економічній системі. Узагальнено існуючі підходи до вивчення домогосподарств. Обґрунтовано теоретико-методологічну базу дослідження сектора домашніх господарств.

The summary. The problems of formation of the present-day conception of the category of household are investigated. The social and economic contents of the household sector in the economic system are revealed the existent approaches to the research of households are extended. The theoretical and methodological basis of disquisition of households sector are substantiated.

Ключові слова: домогосподарство, сектор домашніх господарств, методологічна основа дослідження, інституціоналізм, неінституціоналізм, біхевіоризм, соціально-економічний розвиток.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси у суспільстві докорінно змінили умови функціонування усіх суб'єктів національної економіки. Ринкові перетворення зумовили істотні структурні зрушення у секторі домашніх господарств, висунули нові вимоги до економічної поведінки домогосподарств, розширили поле діяльності, до певної міри активізували виконання домогосподарствами властивих їм функцій, змінили соціально-економічні умови їх функціонування. В нових умовах господарювання, крім виконання своїх традиційних функцій споживання, заощадження, інвестування, відтворення населення, сектор домашніх господарств виступає власником і постачальником економічних ресурсів. Адже, володіючи факторами виробництва (капітал, земля, праця), значна частина домогосподарств здійснює господарську діяльність, тобто продукує товари та надає послуги як самостійний виробник.

Ступінь адаптації до ринкових умов господарювання проявляється у результатах діяльності сектора домогосподарств, рівні життя та добробуті населення, закріпленні соціально-економічних змін у трансформаційному суспільстві.

Вищевикладене свідчить про актуальність проведення комплексного аналізу стану та тенденцій розвитку сектора домашніх господарств як основної складової усієї економічної системи та зумовлює об'єктивну необхідність більш глибокого, всестороннього і комплексного вивчення особливостей функціонування домогосподарств.

Аналіз наукових досліджень. Питання про місце і роль сектора домогосподарств у національній економіці були предметом наукового аналізу багатьох дослідників. Уперше домогосподарство описується у трактатах древньогрецьких філософів Ксенофонта та Арістотеля. Подальші дослідження проблематики домогосподарств здійснив Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» [1]. Окремі аспекти функціонування домашніх господарств висвітлювали класики економічної науки Г. Гессен, Дж. М. Кейнс, Т. Мальтус, К. Маркс, А. Пігу, Д. Рікардо, Ж.Б. Сеєм, А. Сміт, М. Туган-Барановський. Значно збагатили інструментарій дослідження сектора домогосподарств представники неокласичної теорії Л. Вальрас, Дж. Гікс, В. Джевонс, А. Маршал, К. Менгер, В. Парето, Є. Слуцький. У 60-ті роки ХХ сторіччя Г. Беккер, К. Ланкастер, Дж. Мінсер, Т. Шульц розробили теорію «нової економіки» домогосподарств. У 90-их роках у рамках транзакційного підходу домогосподарства досліджували Е. Гідденс, Р. Поллак, Дж. Ходжсон. Варто виділити присвячені цій проблемі праці Дж. Колдуелла, Ф. Модільяні, П. Самуельсона, Е. Тоффлера, Ф. Фукуями.

Значну увагу вивченню сектора домогосподарств приділяють і сучасні вітчизняні науковці І. Боднар, О. Гладун, С. Злупко, Е. Лібанова, М. Литвак, В. Мандибуря, Н. Можайкіна, І. Осипова, С. Панчишин, А. Ревенко, М. Савлук, Н. Федірко та ін. Серед зарубіжних вчених даною проблематикою займаються С. Барсукова, В. Жеребін, Н. Манохіна, А. Олейник, В. Радаєв, А. Романов, А. Сурінов, С. Тютюнникова, К. Чабану та ін.

Не зважаючи на значний обсяг матеріалів з окреслених напрямків досліджень у світовій та вітчизняній науково-економічній літературі, сектор домашніх господарств як суб'єкт національної економіки залишається недостатню вивченим.

Постановка завдання. Поступове ускладнення соціально-економічної суті категорії «домогосподарство», невизначеність і нестабільність інституційного середовища, викликані змінами у вітчизняній економічній системі, вимагають комплексного підходу до вивчення сектора домашніх господарств, а, отже, вдосконалення теоретичних і методологічних підходів до його вивчення.

Метою статті є аналіз поглядів на категорію «домогосподарство» та вивчення її соціально-економічного змісту, розкриття економічної суті та особливостей функціонування домашніх господарств у економічній системі, визначення та обґрунтування методологічного інструментарію для дослідження сектора домогосподарств у національній економіці. Необхідність розв'язання даної проблеми вимагає чіткого уявлення про об'єкт дослідження, його позиціонування й визначення функціонального навантаження в сучасних економічних системах.

Виклад основного матеріалу. Історико-економічний аналіз становлення категорії «домогосподарство» показав, що залежно від періоду розвитку суспільства, соціально-економічного середовища, мети і цілей дослідження економічної діяльності сектора, у рамках різних економічних шкіл у якості предмета для аналізу розглядалися різноманітні суб'єкти. Виникнення різних концепцій і підходів до вивчення сектора домогосподарств також пояснюється багатогранністю та мінливістю об'єкта.

Вперше поняття «домогосподарство» було розкрито у трактаті Ксенофонта (435–354 рр. до н.е.) «Домоустрій» [2], у якому домашнє господарство розглядалось як сукупність традиційних домашніх робіт і ведення натурального господарства. Слід зауважити, що і в наші дні це поняття у вузькому розумінні означає обслуговування членів сім'ї, ведення підсобного господарства, натуральне виробництво.

Сучасну теорію вивчення економіки сектора домогосподарств формують такі методичні підходи: неокласичний; кейнсіанський; концепція нової економіки домогосподарства; організаційно-виробничий; інституціональний; неоінституціональний; марксистські та неомарксистські теорії; теорія школи соціального розвитку.

Неокласичний підхід розвинувся на початку ХХ ст. – у кінці 50-их років ХХ ст. Його суть полягає у з'ясуванні взаємозв'язку між демографічними та економічними процесами. Представником цього підходу є Дж. Колдуел, який пояснював демографічну поведінку сім'ї особливостями її внутрішнього виробництва [3]. Прихильники цієї теорії вважали, що основна суть діяльності домогосподарства полягає у досягненні максимального задоволення потреб його членів, однак функція кожного учасника повинна враховувати потреби усього домогосподарства [4].

Суть кейнсіанського напрямку вивчення домогосподарства (40-60-ті роки ХХ ст.), представниками якого були Дж. Кейнс, І. Фішер, полягала у з'ясуванні його макроекономічних функцій – поведінки домогосподарства як споживача та постачальника ресурсів у національну економіку. Саме цей підхід найбільш цікавий при сучасному дослідженні процесів розвитку сектора домогосподарств [5, с. 197].

У середині 60-их років виникає концепція нової економіки домогосподарств, основним представником якої є Г. Беккер. Цей підхід враховує спроможність домогосподарств здійснювати власне виробництво. Незважаючи на те, що у середині домогосподарства не нараховується і не виплачується заробітна плата, ним із наявних внутрішніх ресурсів створюються і переробляються товари [6, с. 99–108; 7, с. 93–98].

Вважається, що виробничій діяльності у домашньому господарстві властиві закономірності матеріального виробництва на ринку, тому виникла нова течія, яка розглядала організаційно-виробничу діяльність як складову політики домашнього господарства [8, с. 109]. Оскільки домогосподарство в цьому випадку виступає як сім'я, родина, внутрішнє виробництво тісно пов'язане з особистісними та соціальними процесами у середині родини.

Підхід інституціоналістів (Т. Веблен, У. Мітчел, А. Дж. Тойнбі) до аналізу сектора домашніх господарств ґрунтується на дослідженні структурних характеристик домогосподарств, проблем нераціонального використання ресурсів, витрачання ними грошей, невизначеності та неповної інформації [9, с. 18–19; 34–36]. З позицій інституціоналізму, на функціонування сектора домогосподарств активно впливають соціокультурні, релігійні та

політичні фактори. Стабільний розвиток сектора домогосподарств, а, отже, економіки в цілому, можливий через створення ефективних механізмів соціального контролю.

Виділяють також неінституціональний (трансакційний) напрям вивчення домогосподарств (80-ті роки ХХ ст.), який значну увагу приділяє функціонуванню та внутрішній структурі домогосподарства. Розглядається суть, мета, цілі його створення, управлінська структура. Представники неінституціональної теорії, зокрема Е. Етціоні, акцентував на тому, що поведінку членів домогосподарств мотивує власна вигода, корисність та моральний обов'язок [10, с. 63]. У рамках цього ж підходу цікаві пропозиції для сучасної концепції дослідження сектора домашніх господарств пропонує А. Олейнік, який вважає основною функцією домогосподарств відтворення людського капіталу та наголошує на присутності власних відносин у середині них [11, с. 139–144].

Марксистський напрямок вивчення функціонування домогосподарств характеризувався наявністю політекономічного відтінку, перевага надавалась вивченню та аналізу соціально-психологічних стосунків у сім'ї, гендерних проблем [5]. Економічні аспекти практично не аналізували.

Теорія школи соціального розвитку, яка сформувалася пізніше, розглядала взаємодію усіх видів виробництва і репродуктивної діяльності домогосподарств на мікро- і макрорівнях. Проте представники цієї школи залишали без уваги причини, які визначають економічну поведінку домогосподарств, та не розглядали внутрішню систему розподілу ресурсів, засобів виробництва, споживчих благ [12, с. 104].

Для дослідження функціонування сектора домогосподарств у системі національної економіки можна також використовувати такі соціально-економічні теорії: підходи до вивчення сім'ї (Р. Хілл), структурний функціоналізм (Т. Парсонс), теорію обміну (Дж. Хоманс), концепцію індивідуалізму, раціональних очікувань. Особливо цікавим і перспективним є біхевіористський підхід до аналізу функціонування сектора домашніх господарств, який поєднує економіку та психологію [13, с. 84–86]. В основу цієї теорії покладено такі положення: обмеження раціональності, яке пояснюється нестачею часу та інформації для прийняття рішень; обмеження волі, пов'язане з проблемою самоконтролю – іноді домогосподарства невмотивовано збільшують свої видатки, що суперечить їх усвідомленим перспективним інтересам; стримуваній егоїзм, тобто припущення про те, що часто члени домогосподарств діють безкорисливо і жертвують власними інтересами заради інших.

Можна виокремити низку цікавих і продуктивних напрямків аналізу сектора домашніх господарств як суб'єкта національної економіки. Особливо важливим є врахування впливу психологічних чинників на соціально-економічну поведінку домогосподарств у межах економічної системи, врахування яких при дослідженні й прогнозуванні розвитку сектора домашніх господарств дозволить чіткіше та ґрунтовніше відслідкувати найрізноманітніші соціально-економічні процеси.

Проведений аналіз теоретичних поглядів показав, що загальною методологічною основою для дослідження сектора домашніх господарств у рамках вищеописаних шкіл став структурно-функціональний підхід, тобто дослідження структури домогосподарств та їх функціонального навантаження у межах економічної системи. В неокласичній теорії пріоритетною є функція споживання, в організаційно-виробничій – виробнича, функції відтворення людського капіталу основна увага приділялася у новій теорії домогосподарств. Кейнсіанська школа досліджує функцію попиту домашніх господарств. Поте така методологічна єдність не актуальна, адже доцільнішим є використання інституційного підходу, який позиціонує домогосподарство як особливу форму організації, відмінну від підприємства та держави.

Структурно-функціональний аналіз сектора домашніх господарств дозволяє розширити й обґрунтувати основну цільову функцію домогосподарства – відтворення людського потенціалу, яка включає біологічне, соціальне, духовне, господарське, інституційне відтворення. Йдеться про сукупність матеріальних, людських, духовних, етичних, релігійних основ існування сектора домогосподарств. Саме в цьому є його важливість для розвитку економіки і суспільства в цілому.

Системний підхід до дослідження функціонування сектора домогосподарств дозволив виділити основні групи внутрішніх і зовнішніх факторів (глобальних і національних),

класифікувати їх за впливом на життєдіяльність домогосподарств (прямий і опосередкований), визначити механізм їх взаємодії щодо формування поведінкових стратегій домогосподарств. Інтеграція усіх факторів внутрішнього і зовнішнього середовищ відбувається на рівні домогосподарства і формує безліч зв'язків: індивідуальних (особистісних), колективних (родинних), суспільних; економічних, соціальних, духовних; моральних, етичних джерел формування особистості. Роль домогосподарства є основною у формуванні біологічного, соціального і духовного зв'язку та визначенні мотивації й керуванні господарською діяльністю своїх членів.

Висновки. Виникнення різних концепцій дослідження домашніх господарств пов'язане з багатогранністю досліджуваного об'єкта. При цьому кожна з теорій виходить з певних цілей та завдань дослідження, які окреслюють основні методологічні підходи та аспекти даної проблеми. Відсутність єдиного методологічного підходу до вивчення домогосподарств здебільшого пояснюється характером специфічних цілей та завдань, які формулюються в працях окремих авторів, а також специфікою та напрямком робіт, особливістю досліджуваних явищ. Наявність різних, нетотожних точок зору та дискусій з проблематики сектора домогосподарств відображає інтенсивний процес дослідження цієї категорії, при цьому кожна концепція характеризується специфічністю підходів до вивчення домашніх господарств, що, в свою чергу, пов'язане з відзначеними вище аспектами дослідження, а також з головними функціями домогосподарств у процесі суспільного відтворення та в економічній системі. Категорія «домогосподарство» посідає важливе місце в соціально-економічних дослідженнях представників різноманітних шкіл та течій, хоча вони й не ставили завдання її всебічного вивчення. Слід зазначити, що сектор домогосподарств, у сучасній науці розглядається здебільшого з точки зору соціологічних ознак чи розподільчих відносин, що не висвітлює його місця у виробничих процесах та системі національної економіки. Генезис наукових поглядів на сектор домогосподарств та структуру його виробничих властивостей, його роль в економіці й суспільстві характеризується різноманіттям переважно суперечливих та незавершених підходів і концепцій, які водночас представляють єдину чітку тенденцію, в межах якої можна помітити взаємозумовленість та подібну ідеологію.

Складність та полісистемність сектора домогосподарств як суб'єкта національної економіки вимагає комплексного підходу до вивчення його функціонування та залучення окремих елементів із усіх перерахованих теоретико-методологічних основ дослідження. Проте найбільш продуктивним та глибоким є інституціональний аналіз, який дає можливість вивчити внутрішню структуру сектора домашніх господарств, різноманітні аспекти взаємозв'язку суб'єктів у системі національної економіки, вплив зовнішніх факторів та неекономічних чинників на розвиток сектора. Цілісний аналіз дослідження життєдіяльності домогосподарств передбачає синтез неоінституціонального, кейнсіанського напрямків та здобутків представників нової економіки. Важливим є вивчення діяльності сектора з позицій теорії соціального розвитку та інших течій сучасної економічної думки. Методологічна база кожного із перерахованих наукових напрямків зумовлює вивчення досліджуваного об'єкта зі своїх власних позицій, що не дозволяє здійснити вичерпного та комплексного аналізу.

Комплексне використання методології вищеописаних шкіл та наукових теорій дозволить розкрити сутність соціально економічної категорії «домогосподарство», структуру і функції сектора домашніх господарств, систему внутрішніх і зовнішніх факторів впливу на його розвиток, економічно-організаційний механізм регулювання розвитку сектора у системі національної економіки.

Використана література

1. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1970. – 240 с.
2. Домострой: сборник / [Сост. В. Колесов, Т. Рогожникова.]. – М.: Худож. лит., 1991. – 139 с.
3. Caldwell J. A theory of Fertility: From High Plateau to Destabilization / J. Caldwell // Population and Development Review, 1978. – Vol. 4. – P. 76.
4. Самуэльсон П. Экономика / П. Самуэльсон. – М.: Т.И., 1992. – 213 с.
5. История экономических учений: учебное пособие / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 784 с.
6. Беккер Г. Экономика семьи и макроповедение / Г. Беккер // США: экономика, политика, идеология. – 1996. – №2. – С. 22–25.

7. Беккер Г. Экономика семьи и макроповедение / Г. Беккер // США: экономика, политика, идеология. – 1996. – №3. – С.32–38.
8. Шанин Т. Формы хозяйства вне систем / Т. Шанин // Вопросы философии. – 1990. – №8. – С. 109–115.
9. Институциональная экономика: учебник / под общ. ред. А. Олейника. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 704 с.
10. Etzioni Amitai. The Moral Dimension. Toward a new Economics / Amitai Etzioni. – New York, London: The Free Press, 1988. – 76 p.
11. Олейник А.Н. Институциональная экономика: учебное пособие / А.Н. Олейник. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 416 с.
12. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж. / за ред. Л.М. Черенько. – К.: Консультант, 2006. – 428 с.
13. Ватаманюк О. Заощадження в економіці України: макроекономічний аналіз: монографія / О. Ватаманюк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 536 с.